

In: Birgit Verstappen e.a., *Vreemde verhalen, goed nieuws?*, Tilburg: Valkhofpers, 2003, pp. 36-53

HARRY POTTER EN DE TRANSITIONELE RUIMTE

Verbeelding en zingeving vanuit psychologisch perspectief

Hetty Zock

Harry Potter is een gewone jongen, die op zijn 12e jaar ontdekt dat hij, net als zijn overleden ouders, een tovenaar is. Hij volgt een opleiding aan Zweinstein, hogeschool voor tovenarij en hocus-pocus. Zweinstein bevindt zich in een bijzondere wereld: de wereld van de verbeelding. Daarom kun je er alleen op een bijzondere manier komen. De trein naar Zweinstein vertrekt van het Londense King's Cross Station, vanaf perron 9 $\frac{3}{4}$. Je ziet de ingang niet. Het perron is alleen te bereiken door met kordate passen dwars door het hek dat de perrons 9 en 10 scheidt heen te lopen. De wereld van de verbeelding ligt middenin de 'gewone', alledaagse wereld, maar niet iedereen is in staat die binnen te treden. Mensen zonder toverkracht, mensen die de magische wereld niet waarnemen, worden in de Harry Potter-boeken *dreuzels* ('muggles') genoemd - een woord dat al zo ingeburgerd is in de Nederlandse taal dat het me niet zou verbazen dat het in de volgende Van Dale opgenomen zal worden. Zweinstein is gevestigd in een kasteel, een magische ruimte, beschermd door toverformules. De ruimtes in het kasteel zijn niet altijd wat ze lijken te zijn. Het plafond van de Grote Zaal verandert naar believen in de sterrenhemel, een decor met kerstversiering, of de vaandels van één van de vier afdelingen van de school. Er zijn verborgen kamers, alleen toegankelijk met behulp van magische sleutels, klaslokalen die ineens van locatie veranderd blijken te zijn en trappen die ergens anders heen lopen dan de vorige keer dat je ze nam - vooral lastig als je toch al te laat bent voor een les. Een ruimte, zeker een nieuwe ruimte, spreekt tot de verbeelding en vraagt erom ontdekt en toegeëigend te worden. Met Harry Potter worden de lezers uitgenodigd de ruimte van de verbeelding binnen te treden .

1. Hype

Het staat buiten kijf dat Harry Potter een hype is. De boeken staan bovenaan vele bestsellerlijsten over de hele wereld en de films slaan alle records. Veelzeggend is dat de nieuwe James Bond-film, die gewoonlijk rond de kerstvakantie in première gaat, in 2002 moest wijken voor de tweede Harry Potter-film en het tweede deel van de verfilming van *In de ban van de ring* van Tolkien. Ter verklaring kun je, behalve op de slimme marketing, ongetwijfeld wijzen op de hoge kwaliteit van de boeken. Rowling put op creatieve en geïnformeerde wijze uit de culturele erfenis van het Westen¹: ze gebruikt elementen uit het christendom en de mythologie, uit sprookjes en kinderliteratuur. Zo vindt men verhaalsporen uit de bijbel, de King Arthur-verhalen, de alchemie en *Alice in Wonderland*.

Volgens de Amerikaanse culturele antropoloog en godsdienstwetenschapper Wendy Doniger² beheerst Rowling de magische kunst van het bricoleren op overtuigende wijze. Doniger herkent drie genres in de Potter-boeken. In de eerste plaats dat van de *family romance*. Het gaat, in de traditie van Charles Dickens, om een wees die opgroeit bij vreselijke stiefouders, die hem laten slapen in de bezemkast en hem nauwelijks te eten geven. Voor zijn verjaardag, als ze die al niet vergeten, krijgt hij een tandenstoker. Maar Harry blijkt een veel spannender iemand te zijn dan alleen maar een zielige wees. Van de reus Hagrid hoort hij dat zijn ouders vermoord zijn door de boze tovenaer Voldemort, de verpersoonlijking van het kwaad aan wie Harry als baby ontsnapt is, maar die het nog steeds op hem gemunt heeft. Voor hun dood hadden zijn ouders tovergoud gespaard om zijn opleiding aan Zweinstein te bekostigen. Zo is Harry van het ene moment op het andere niet alleen vrij en rijk, maar ook beroemd en bewonderd, omdat hij ontsnapt is aan Voldemort. Rowling verwerkt in haar verhalen, zegt Doniger, niet alleen elementen uit de mythologie over de bijzondere geboorte en afkomst van helden, maar ook allerlei psychologische thema's, zoals het Oedipuscomplex: de wens om andere, leukere en aardiger ouders te hebben; de wens om bijzonder te zijn (denk aan het sprookje over het

¹ Zie David Colbert, *The Magical Worlds of Harry Potter: A Treasury of Myths, Legends, and Fascinating Facts*, Wrightsville Beach, N.C.: Lumina Press, 2001; Allan Zola Kronzek & Elizabeth Kronzek, *De wereld van Harry Potter*, Utrecht: Bruna, 2002 (vertaling van *The Sorcerer's Companion: A Guide to the Magical World of Harry Potter*, New York: Broadway Books, 2001).

² Wendy Doniger, "Can you spot the source? Harry Potter and the prisoner of Azkaban", in: *London Review of Books*, February 17, 2000, pp.26-27.

lelijke eendje), en de wens om te kunnen doen wat je wilt. Ook de verhouding met de vader komt aan de orde. In de boeken gaat Harry zich steeds meer identificeren met zijn gestorven vader, die hij op magische wijze tegenkomt: in een spiegel die je diepste verlangens weerspiegelt, en waarin Harry zich verenigd ziet met zijn gestorven ouders; als een magisch hert dat hem beschermt (de zogenaamde 'patronus'); en als raadgever uit de andere wereld, op het moment dat Harry in een rechtstreekse confrontatie met Voldemort gewikkeld is. Vanuit psychoanalytisch perspectief is er veel te zeggen over Harry Potter.

Een tweede genre waar Rowling uit put is dat van het *kostschoolboek*. Het gaat om alles waar kinderen op school mee te maken krijgen: leuke en vervelende leraren, het sluiten van vriendschappen en bondgenootschappen, concurrentie en jaloezie, en vooral het samen beleven van spannende avonturen. Als derde genre noemt Doniger de *magie*. Als vergelijkend mytholoog probeert zij de vele mythologische elementen waar Rowling gebruik van maakt te traceren. Maar centraal staat volgens haar de alledaagse magie: magie ten dienste van het dagelijks leven, zoals je ook bij Mary Poppins aantreft. Er is op Zweinstein bijvoorbeeld een sprekende spiegel die waarschuwt als je hemd uit je broek hangt. De moeder van Harry's boezemvriend Ron Wemel, die moeite moet doen om de eindjes aan elkaar te knopen en haar grote gezin te voeden, tikt met haar toverstok op een pan, en er zit saus in; de saus blijkt overigens wel te kunnen aanbranden. Die alledaagse magie speelt zeker een grote rol in de boeken, maar men moet ook de grotere mythologische thema's niet over het hoofd zien: de strijd tussen goed en kwaad, de verhouding tussen de vrije wil en het noodlot, de held die op de proef wordt gesteld tijdens zijn zoektocht naar doel en zin van het leven, de zoektocht naar de heilige graal.

Opvallend is de grote rol die de humor in de boeken speelt, dwars door de grote en ernstige thema's heen. Is dit niet kenmerkend voor een modern omgaan met de traditie? J.K. Rowling heeft geweldige humoristische vondsten. Mijn favoriet is de reus Hagrid, die er werkelijk niet uitziet: hij heeft 'lang, verwilderd haar en een ongekamde baard waartussen je nog net twee ogen kon zien, die glommen als zwarte torren'.³ Maar zoals zoveel reuzen heeft hij een zeer goedmoedige inborst. Hij geeft het vak

‘fabeldierv verzorging’, en heeft een zwak voor de meest afzichtelijke en angstaanjagende dieren. Als het net uit het ei geklommen baby-draakje - een ‘Noorse bultrug’, u kent ze wel - met zijn lange, scherpe tanden naar de vingers van Hagrid hapt en vuur naar hem spuwt, zegt hij vertederd “Ach, ‘t schatje! Kijk, hij kent z’n baasje”.⁴

Maar dit alles verklaart nog niet de enorme populariteit van de Harry Potter-boeken bij zowel kinderen als volwassenen. De boeken staan namelijk niet op zichzelf. Ze behoren tot het genre van ‘fantasy’ en magie dat op dit moment floreert, in literatuur, in films en op televisie. Denk aan de boeken van Roald Dahl, aan *Star Wars* en *Buffy the Vampire Slayer*. Waar komt de aantrekkingskracht van dit genre vandaan? En wat zegt dit over de wijze waarop hedendaagse mensen omgaan met het magische en zich op het gebied van levensbeschouwing en zingeving oriënteren? Moderne mensen bewegen zich gemakkelijk in onze op efficiëntie, rationaliteit en wetenschap gebaseerde maatschappij, maar tegelijkertijd blijken ze zich zonder enig probleem te bewegen in verbeeldingswerelden waarin allerlei magische, niet-rationele en bizarre voorstellingen worden gepresenteerd. Daartegenover staat dat traditionele religies als christendom en Islam door “verlichte geesten” bekritiseerd worden als “achterhaald” dan wel “achterlijk”, en als “onwetenschappelijk”. Maar blijkbaar trekken de gelovigen, zowel binnen als buiten de traditionele religies, zich daar weinig van aan. Interessant in dit verband is de discussie die er in christelijke kring over de Harry Potter-boeken wordt gevoerd. Door veel conservatieve christenen worden de boeken gezien als anti-christelijk, zelfs als satanisch omdat ze in contact zouden brengen met het occulte. Daar staat tegenover dat er Harry Potter-kerkdiensten gehouden worden en dat er ook veel christenen zijn die het christelijk en stichtend karakter van de boeken benadrukken. Recentelijk heeft zelfs de paus de uitspraak gedaan dat de Harry Potter-boeken geen gevaar voor het geloof vormen.⁵ Harry Potter wordt gezien als de Messias, maar ook als de anti-christ. Als de bringer van goed nieuws én van slecht nieuws. Op deze discussie ga ik straks nader in.

³ *Harry Potter en de steen der wijzen*, p.37. Citaten in dit artikel zijn afkomstig uit de Nederlandse uitgaven van de Potter-boeken door De Harmonie (Amsterdam)/Standaard (Antwerpen), in de vertaling van Wiebe Buddingh.

⁴ *Harry Potter en de steen der wijzen*, p.175.

2. Winnicott: zelfontwikkeling, verbeelding en zingeving

Mijns inziens zijn de Harry Potter-boeken zo populair, vooral omdat ze de verbeelding op een dusdanige manier aanspreken dat moderne mensen ermee uit de voeten kunnen, en er tegelijk door gestimuleerd worden hun eigen leven vorm te geven. Ik baseer mij daarbij op de theorie van de Britse kinderarts en psychoanalyticus *Donald W. Winnicott*, die uitgangspunt is in mijn huidige onderzoek naar de relatie tussen verbeelding en zingeving.⁶ Relevante vragen in dit verband zijn: Welke rol speelt de verbeelding in de levensbeschouwelijke ontwikkeling van mensen? En hoe dragen producten van de verbeelding - kunst, verhalen, mythen en rituelen - daaraan bij? Doel is te kijken hoe zinbeleving tot stand komt in de moderne context, waar steeds meer gezocht wordt naar zin en levensoriëntatie buiten de traditionele levensbeschouwelijke tradities om.

De verhouding tussen werkelijkheid en fantasie, objectiviteit en subjectiviteit, is voor veel moderne mensen niet eenvoudig. De vraag is hoe wij ons als subjecten zinvol tot de werkelijkheid kunnen verhouden. Dat is problematisch geworden door het post-moderne bewustzijn dat het helemaal niet meer zo duidelijk is wat ‘werkelijk’ en ‘objectief’ is. Als ‘alles subjectief is’, als ‘we allemaal met een verschillende bril naar de werkelijkheid kijken’, zoals vaak gezegd wordt: Wat garandeert dan nog dat we echt contact hebben met de werkelijkheid, dat we niet allemaal opgesloten zitten in onze eigen binnenwereld? Dit besef levert de tegenwoordig vaak gehoorde klachten van zinloosheid, leegheid en doelloosheid op. Winnicott nu benadrukt het belang van de verbeeldingskracht voor de persoonlijke ontwikkeling, voor het realiseren van een eigen identiteit in de wereld - en daarmee voor de beleving van zin.

In de psychoanalyse is de interesse voor kunst, sprookjes, mythologie en religie altijd al groot geweest, omdat men er psychologische processen en mechanismen in geïllustreerd ziet. Religie en kunst worden gezien als producten van de verbeelding. De verbeeldingsfunctie wordt echter heel verschillend beoordeeld. Freud legde de nadruk op

⁵ Volgens *NRC-Handelsblad*, 3 februari 2003.

⁶ Zo voer ik samen met Hans Alma een onderzoek uit naar de opera ‘Dialogues des Carmélites’ van Francis Poulenc. Zie H.A. Alma & T.H. Zock, “De religieuze zeggingskracht van de opera *Dialogues des Carmélites*”, in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* 2000/3, pp.103-114; “The Mercy of Anxiety. A Relational-Psychoanalytic Study of *Dialogues des Carmélites*”, in: *Mental Health, Religion and Culture*, vol. 4(2), 2001, pp.175-192; “De uitwerking van een religieuze opera op een seculier publiek. Een empirisch onderzoek naar *Dialogues des Carmélites*”, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 2003/1, pp.49-61.

verbeelding als plaatsvervangende wensvervulling, die de mensen de (harde) realiteit doet ontvluchten. Hij verbindt verbeelding met illusie. Freud is hier wel ambivalent over. Producten van de verbeelding zijn volgens hem niet per se onrealistisch, maar ze stimuleren wel vaak een kinderlijk psychisch functioneren, waarbij het lustprincipe overheerst en het realiteitsprincipe tekort wordt gedaan. Er zijn psychoanalytici die, in de lijn van Freud, vooral wijzen op het gevaar dat de verbeelding leidt tot infantiele wensvervulling en de mensen onvolwassen houdt. Er zijn psychoanalytici - zich overigens ook baserend op Freud, maar vaker op Jung – die stellen dat kunst mensen in contact kan brengen met onbewuste wensen en fantasieën, en zo de psychische gezondheid juist kan stimuleren. En er is een derde groep van psychoanalytici die in de lijn van Winnicott stelt dat de verbeelding noodzakelijk is om zich creatief te kunnen engageren in de werkelijkheid en zin te ervaren.⁷ Winnicott heeft dus een andere visie op illusie en verbeelding dan Freud, en deze hangt samen met zijn visie op persoonlijkheidsontwikkeling: de ontwikkeling van het zelf. Voor de theoretisch geïnteresseerden zal ik in het vervolg van deze paragraaf Winnicotts visie uiteenzetten.

Freud ziet de mens primair als driftwezen, een vat vol verlangens dat botst met de harde realiteit. Zelfontwikkeling houdt in dat het realiteitsprincipe het langzamerhand overneemt van het lustprincipe. Winnicott daarentegen ziet de mens primair als relationeel wezen.⁸ Aan de basis van de persoonlijkheid ligt niet de behoefte aan instinctuele bevrediging maar een relationele behoefte. De ontwikkeling van het zelf is een relationeel proces, waarbij een voortdurende interactie plaatsvindt tussen subject en wereld. Vandaar dat Winnicott thuishoort in wat men de *relationele psychoanalyse* noemt. Een baby heeft spontane neigingen om naar de wereld te reiken en doet dat in ongerichte uitingen ('spontaneous gestures'): het kind slaat onbeholpen met zijn armpje om zich heen en stuit dan op iets in de werkelijkheid: een borst of arm van een ander, zijn eigen voet, een speeltje of een fles. Dit spontaan uitreiken naar de wereld komt voort uit wat Winnicott het 'true self' noemt: het ware zelf, de kern van de persoonlijkheid. Als de

⁷ Zie bijvoorbeeld P.E. Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding: Een godsdienstpsychologische studie*. Kampen: Kok, 1996.

wereld adequaat inspeelt op deze spontane neigingen - dat wil zeggen, als je ouders/verzorgers je het gevoel geven dat de wereld in het verlengde ligt van jouw spontane neigingen en uitingen - dan ontstaat het vertrouwen dat de wereld de moeite waard is om je in te engageren. Er ontstaat het gevoel *er te zijn*: 'being there' - het gevoel: ik leef, ik ben er werkelijk. *Deze ervaring van er-te-zijn, in de wereld, in relatie met de wereld, is een cruciale ervaring en ligt aan de basis van alle zinbeleving.* Vanuit deze ervaring van er-zijn kan men in de wereld dingen gaan 'doen'. Maar er-zijn is primair. Er moet eerst een zelf zijn, voordat in het contact met de wereld instinctuele neigingen en verlangens gevoeld en geuit kunnen worden.

Dit spontaan uitreiken naar de wereld zet zich voort in alle vormen van spel en creativiteit, en later in allerlei vormen van culturele activiteit: kunst, religie en wetenschap; in feite in alle activiteiten waarbij er sprake is van een uitwisseling tussen ons als individu en de omgeving waarin we verkeren. Spel en verbeelding staan niet altijd in dienst van de driftbeheersing, zoals Freud meende, maar zijn uitingen van een spontane relationele neiging. Een aanwijzing daarvoor, zegt Winnicott, is het feit dat kinderen stoppen met spelen als hun lichamelijke behoeften te sterk worden. Om te kunnen spelen, moet je in een bepaalde mate vrij zijn van instinctuele conflicten. Spel staat dus in dienst van zelfverwerkelijking in de wereld, en is belangrijk voor de beleving van zin.

Maar wat gebeurt er als het ware zelf niet de kans krijgt om zich te uiten? Als het kind zich te vroeg of teveel moet conformeren aan de buitenwereld, wanneer bijvoorbeeld de verzorging erg grillig is en het kind er niet van op aan kan, dan wordt de verbeelding geremd en gaat het zogenaamde *false self* overheersen. Tot op zekere hoogte heeft iedereen zo'n 'onecht zelf' nodig: het is het sociale zelf, dat zorgt voor de aanpassing aan de buitenwereld en ook als bescherming dient van je ware zelf. Het is maar goed dat het niet van je gezicht af te lezen is, als je tijdens een lezing of een vergadering ineens zit te snakken naar een ijsje of allerlei ongepaste gedachten krijgt over je buurman of buurvrouw. Het onechte zelf is, in tegenstelling tot wat de normatieve terminologie suggereert, noodzakelijk en nuttig. Maar als het onechte zelf overheerst en

⁸ Zie Hetty Zock, "Religie, relationaliteit en zinbeleving. Geloof als basis voor religie en zelfwording", in: M. van Uden & J. Pieper (red.), *Wat baat religie? Godsdienstpsychologen en godsdienstsociologen over*

het ware zelf verstikt raakt, geen kans krijgt om zich te uiten-in-de-wereld, dan krijg je het gevoel er niet te zijn, dood te zijn terwijl je leeft. Je bent dan volledig georiënteerd op de buitenwereld, probeert te voldoen aan de verwachtingen van anderen en reageert alleen op prikkels die van buiten komen.

Dit zie ik in de Harry Potter-boeken geïllustreerd in de scènes met de zogenaamde *dementors*: dat zijn de bewakers van de tovenaarsgevangenis Azkaban, enge doodsachtige wezens, met rottend vlees op hun armen, lege oogkassen en een gapend, vormeloos gat waar bij normale mensen de mond is. In hun aanwezigheid krijg je het verschrikkelijk koud. Ze zuigen namelijk alle gelukkige gedachten uit je weg. Zo houden ze de gevangenen vast, zonder ze te hoeven ketenen. Een dementor kan iemand doden door met zijn mond de ziel uit hem of haar te zuigen. Dat voelt als volgt: “Je kunt voortleven zonder ziel, zolang je hart en hersens nog werken. Maar dan heb je geen greintje bewustzijn meer, geen geheugen, helemaal ... niets. Er is geen enkele kans op herstel. Je – bestaat alleen nog. Als een lege huls. En je ziel is voorgoed verdwenen ... verloren”.⁹ Je bent dan een lege huls. Er ontstaat een gevoel van leegheid, doodsheid, zinloosheid: je kunt niets meer voelen en je verlangt nergens meer naar. Harry is extra gevoelig voor de invloed van de dementors, omdat hij als baby vreselijke dingen heeft meegemaakt: de moord van Voldemort op zijn ouders. Als hij een dementor tegenkomt, dan hoort hij zijn moeder in doodsangst schreeuwen. Het enige wat helpt tegen de invloed van een dementor is het oproepen van een *patronus*, een beschermheer: dat doe je door een hele goede herinnering voor de geest te halen. Dit is relationeel-psychoanalytisch zeer aannemelijk: het zijn immers goede relationele ervaringen die je het gevoel geven dat je er echt bent, en het vertrouwen om je te durven engageren in de wereld, om te durven leven.

Hier stuiten we op een centraal punt: de verhouding tussen objectiviteit en subjectiviteit, fantasie en werkelijkheid in dit proces van zelfwording. Bij een klein kind lopen binnen- en buitenwereld nog door elkaar. Het kleine kind heeft het gevoel dat de ervaringen die hij of zij in de wereld opdoet voortkomen uit zijn eigen verlangens en neigingen. Het kind heeft, zegt Winnicott, het gevoel almachtig te zijn. Het heeft het

het nut van religie, Nijmegen: KSGV, 1998, pp.27-45.

⁹ *Harry Potter en de gevangene van Azkaban*, p.186.

gevoel dat het de borst of de fles, de moeder of vader die komt en een schone luiertandoet, zelf heeft gecreëerd: als het ware zelf heeft opgeroepen, gehallucineerd door zijn eigen verlangen. Het is belangrijk het kind een tijdje in die illusie te laten, want anders kan het gevoel dat de wereld te vertrouwen is en de moeite waard, niet ontstaan. Op een gegeven moment is het echter onvermijdelijk dat het kind ontdekt dat de ouders en de wereld een eigen bestaan hebben, en er niet vanzelf eten komt als het honger heeft. Voor Freud begint hier de tragische, maar onvermijdelijke confrontatie met de realiteit, waarnaar je je te richten hebt. Winnicott ziet dit evenzeer, maar beoordeelt dit tegelijk positiever. Het is ontzettend belangrijk, zegt hij, dat de wereld ‘objectief’ is, niet alleen maar het verlengstuk is van jouw verlangens. Want alleen als de buitenwereld daadwerkelijk bestaat, kun je er je ware zelf in realiseren: alleen dan is er echt contact mogelijk, waarbij je buiten jezelf reikt. Door de buitenwereld kun je worden gecorrigeerd en ingeperkt, maar ook aangevuld en verrijkt. En dat levert nieuwe ervaringen van zin op.

Volgens Freud is het een teken van volwassenheid om subject en object volledig te kunnen scheiden. Maar omdat het niet gemakkelijk is om altijd maar aan de eisen van de harde werkelijkheid te voldoen, is het volgens hem onvermijdelijk dat we soms terugvallen in kinderlijke vormen van psychisch functioneren zoals wensvervulling, via kunst en vooral via religie. Maar dit is niet zijn ideaal. Winnicott beoordeelt het door elkaar lopen van subjectiviteit en objectiviteit veel positiever. Volgens hem kunnen subject en object nooit helemaal gescheiden worden, en moet dat ook beslist niet, want alle zingevende en zelfrealiserende ervaringen spelen zich af in een tussenruimte waar subjectiviteit en objectiviteit beide een plaats hebben.

En hier kom ik bij de *transitionele ruimte*. Winnicott omschrijft deze als een ervaringsgebied waaraan zowel de binnenwereld als de werkelijkheid daarbuiten een bijdrage aan leveren. Ervaringen die zich afspelen in deze transitionele ruimte noemt hij transitionele ervaringen. De eerste transitionele ervaring is die van het kleine kind met een transitioneel object - wat tegenwoordig een ‘knuffel’ genoemd wordt: een beer, een lapje, iets waar het kind onafscheidelijk van is. Het transitionele object is een symbool voor de ouders (die de uiterlijke werkelijkheid voor het kind vertegenwoordigen), en helpt het kind het uit te houden als deze er niet zijn; bijvoorbeeld ‘s avonds bij het slapengaan. Maar, en dat is nog belangrijker, het transitionele object staat ook voor een

bepaalde vorm van ervaring die noodzakelijk zal zijn voor alle zinbeleving in de wereld. De knuffel hoort thuis in de transitionele ruimte. Want kenmerkend voor de knuffel is dat die zowel objectieve als subjectieve kenmerken heeft. De beer is een product van de eigen fantasie van het kind; het kind fantaseert een eigen naam, karakter en leven voor de beer; maar de beer is tegelijk iets in de objectieve werkelijkheid dat weerstand biedt. De fantasie is geen hallucinatie, want de anderen kunnen de beer zien en de beer kan ook kapot gaan of kwijt raken. Harry Potters uil, Hedwig, heeft veel trekken van een transitioneel object. De uil is het eerste cadeau dat hij krijgt in zijn leven, van Hagrid. De reus is een onvoorwaardelijk steunende ouderfiguur voor Harry, die hem vertelt over zijn achtergrond en hem inwijdt in het bestaan van de toverwereld. Als Harry zich eenzaam voelt, zoekt hij vaak zijn toevlucht bij Hagrid, maar ook bij Hedwig. De uil kan niet praten, maar wel communiceren. Ze kan bijvoorbeeld beledigd doen als Harry hem niet genoeg aandacht schenkt. Ze weet Harry altijd te vinden, waar hij ook is, maar kan ook ineens dagen wegblijven. Harry kan haar niet manipuleren.

Het kenmerk bij uitstek van alle transitionele ervaringen is dus dat er sprake is zowel van subjectieve inbreng van het individu als van een werkelijkheid die weerstand biedt en anders is. In het geval van een culturele ervaring, in religie, wetenschap of kunst, is het de traditie en een gemeenschap die objectieve weerstand biedt. Als je als wetenschapper een theorie ontwikkelt die door helemaal niemand begrepen wordt en waar geen enkel gesprek over mogelijk is, dan is de kans groot dat je opgesloten raakt in je eigen subjectieve wereld. Zo is dat ook op het gebied van de religie. Een godsbeeld bijvoorbeeld is altijd subjectief gekleurd, ingevuld door individuele ervaringen en verlangens. Een godsbeeld functioneert in de transitionele ruimte, als er sprake is van interactie, uitwisseling met een religieuze traditie of gemeenschap; als het materiaal voor het godsbeeld ook uit de buitenwereld komt en het verder vormt.

Maar in hoeverre zijn objectiviteit en subjectiviteit nu echt te scheiden volgens Winnicott? Hij is daar in zijn werk niet duidelijk over. Ondanks zijn nadruk op het transitionele gebeuren, is hem dualisme verweten. Mijns inziens is dat onterecht. Je moet zijn spreken over objectiviteit en subjectiviteit beschouwen als een metafoor. Het transitionele object, zegt Winnicott, is tegelijk binnen én buiten, subjectief én objectief. Ook al zijn subjectiviteit en objectiviteit conceptueel te onderscheiden, in de ervaring

kunnen ze niet gescheiden worden. De transitionele ruimte is dan ook geen ruimte in de letterlijke zin, en valt niet samen met het terrein van wetenschap, kunst of religie, waarop je je bij wijze van spreken even kunt terugtrekken, bij een kerkdienst, college of concert, om bij te komen en vervolgens weer de harde werkelijkheid in te gaan. Dat is ook mogelijk en belangrijk. Maar het belangrijkste kenmerk van een transitionele ervaring is nu juist dat deze je in je dagelijkse doen en laten beïnvloedt. Transitionele ervaringen veranderen de manier waarop je in de wereld staat en de wereld beleeft.

Transitionele ervaringen hebben, zegt Winnicott, iets *paradoxaals*. In de waarneming van de wereld lopen subjectiviteit en objectiviteit door elkaar. Dit zien we mooi geïllustreerd in de Harry Potter-boeken. Een vondst vind ik de levende foto's: op de foto's zwaaien de mensen je vrolijk tegemoet (zoals de familie Wemel op vakantie in Egypte), ze glimlachen bemoedigend of bewonderend (Harry's ouders), of proberen zich verlegen blozend achter de rand van de foto te verschuilen (een verliefd meisje). Er is sprake van objectiviteit: op de foto zie je het uiterlijk van mensen zoals ze zijn, en de concrete situaties waarin ze zich bevinden. Tegelijk zie je de mensen op de foto zoals ze zijn in relatie tot jou, zoals jij ze hebt ervaren en zoals jij ze zou willen zien. Een ander mooi voorbeeld van een paradox vinden we in *Harry Potter en de gevangene van Azkaban*. Harry en Hermelien, zijn boezemvriendin, worden bij een meer belaagd door de dementors. Net op het moment dat één van hen Harry de dodelijke kus wil toedienen - hij probeert nog zijn patronus op te roepen, maar die is te zwak - komt er een schimmig dier over het water, dat hem erg aan zijn vader doet denken. Harry raakt bewusteloos, en als hij wakker wordt zijn de dementors verdwenen. Een aantal uren later worden Harry en Hermelien door Perkamentus terug in de tijd gestuurd, om een missie te voltooien. Ze moeten dan uiteraard oppassen geen anderen, en vooral niet zichzelf tegen te komen. Als het tijdstip opnieuw is aangebroken dat de dementors hen belagen, kan Harry het niet laten te gaan kijken. Hij is zo nieuwsgierig naar dat raadselachtige dier dat hem gered heeft. Vanaf een veilige afstand aan de andere kant van het meer ziet hij hoe de dementors Hermelien en hemzelf aanvallen. Wanneer komt het dier nu, denkt hij, het wordt hoog tijd! Tot hij zich realiseert dat hij het zelf is die in moet grijpen, en hij zijn reddende patronus oproept. Een dergelijke paradox vinden we vaak in science fiction boeken: Kun je je eigen lot beïnvloeden door terug te gaan in de tijd? In hoeverre wordt

de gang van ons leven bepaald door onze eigen handelingen, in hoeverre door anderen en in hoeverre door het lot of door een persoonlijke god? Heeft Harry nu zichzelf gered, of was het de patronus, die hij alleen maar kon oproepen op basis van de goede ervaringen die hij ooit in de relatie met zijn ouders heeft opgedaan, of was het nog iets anders, ongrijpbaars? Hier kom je niet uit.

Samenvattend: transitionele ervaringen zijn van groot belang voor de zelfontwikkeling en voor de ervaring van zin. Maar maakt het nu uit hoe je transitionele ervaringen opdoet: in religie, in kunst, in de wetenschap of in het dagelijkse leven? En hoe verhouden ze zich tot de religieuze ervaring? Transitionele ervaringen zijn vergelijkbaar met wat de pas overleden Nijmeegse godsdienstpsycholoog Jan van der Lans *kernervaringen* noemt.¹⁰ Dat zijn ervaringen waarin men de ‘meest eigen kern’ ervaart, ervaringen die beleefd worden als van het grootste belang voor jou als persoon; ervaringen waarbij je in het diepst van jezelf geraakt wordt en daardoor de wereld op een andere manier gaat zien. In kernervaringen is sprake van nieuwe perspectieven en nieuwe betekenissen, die leiden tot een andere beleving van jezelf. Volgens Van der Lans behoren in ieder geval zowel de religieuze als de esthetische ervaring tot de kernervaringen. Zij raken mensen in hun kern en maken hen open voor een andere kijk op de werkelijkheid; ze kunnen een ander mens van je maken. Kenmerkend voor beide is de emotie ontroering, en ontroering roept een houding van overgave, bewondering, ontzag en eerbied op - zaken die toch met het gebied van religie geassocieerd moeten worden. Er is nog veel meer te zeggen over de relatie tussen transitionele en religieuze ervaring, maar ik wend me nu tot de vraag welk licht de theorie van Winnicott werpt op Harry Potter.

Harry Potter als transitioneel fenomeen

Ik zal laten zien dat de verbeelding in de Harry Potter-boeken bij uitstek *transitioneel* van aard, juist omdat subjectiviteit en objectiviteit beide tot hun recht komen, en op paradoxale wijze verbonden blijven. Dat mag op het eerste gezicht een vreemde uitspraak lijken. Want, kan men tegenwerpen, is er in de boeken niet juist sprake van een

¹⁰ J.M. van der Lans, *Kernervaring, esthetische emotie en religieuze betekenisgeving*, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1998.

onrealistisch omgaan met de werkelijkheid, waarbij subjectieve verlangens overheersen? Je zwaait met je toverstok, spreekt een spreuk uit, en er staat eten op tafel, de deur springt open, een wond is genezen, of je tegenstander struikelt. Toch is er mijns inziens in de boeken geen sprake van een puur magische en onrealistische wensvervulling. Alison Lurie stelt dat de toverkracht in de Potter-boeken staat voor ‘the power of childhood: of imagination, creativity, and of humor’.¹¹ Oftewel, het is de verbeeldingskracht, de primaire creativiteit van het ware zelf. Is de wereld niet vol dreuzels, gezien vanuit het standpunt van een verbeeldingsrijk kind? vraagt zij. Volwassenen hebben van die domme regels, en willen niets te maken hebben met het onverwachte en met wat je niet kunt zien.

Bovendien speelt de verbeelding in Harry Potter zich af binnen de grenzen van een werkelijkheid die weerstand biedt. Kenmerkend is namelijk dat Harry’s toverwereld als twee druppels water lijkt op onze “gewone” werkelijkheid, en in het bijzonder op de nieuwe fascinerende wereld, waar kinderen die naar school gaan in terecht komen. Is het niet even fascinerend om te leren lezen als om toverspreuken te leren? Om voor het eerst te fietsen als om op een bezemsteel vliegen? Om chemische proeven te doen als om toverdranken te brouwen? In beide gevallen worden nieuwe werelden geopend, en kun jij, met je eigen capaciteiten, daarbinnen treden. Dit wordt op komische wijze duidelijk in de fascinatie van de familie Wemel, een rasechte tovenaarsfamilie, met de techniek van de Dreuzelwereld. Geweldig vinden ze dat, hoe een telefoon werkt! Dat is nog eens wat anders dan je berichten per uil sturen... En de dreuzels hebben auto’s die werken op benzine in plaats van op toverformules. Hoe krijgen ze dat nu voor elkaar? Een prachtige omkering van perspectief.

Kenmerkend voor de wereld van Harry Potter is verder dat, net als kennis en vaardigheden in het “echte” leven, toveren niet iets is dat je zomaar kunt of doet. Het moet stapje voor stapje geleerd worden, en dat is hard werken. In de eerste les ‘transformatie’ is het al heel wat om een lucifer in een naald te veranderen. Bij het moeilijke examen aan het einde van het schooljaar moeten de leerlingen een theepot in een schildpad transformeren. En dat lukt niet iedereen even goed. Bij sommigen lijkt de kop toch nog verdraaid veel op een tuit, bij anderen heeft het schild van de schildpad nog

¹¹ Alison Lurie, recensie van de drie eerste Harry Potter-boeken in: *New York Review of Books*, 1999, 20, pp.6-8.

een bloemetjesdessin. En net als in het echte leven, heeft de een meer talent voor dit en de ander voor dat; Harry voor vliegen op een bezemsteel, wat hem steengoed maakt in zijn favoriete sport zwerkbal.

Op deze wijze worden kinderen door de Harry Potter-boeken gestimuleerd en gesteund in hun verkenning van de alledaagse wereld. En we hoeven niet zo bang te zijn dat kinderen alles letterlijk nemen. Kinderen kunnen over het algemeen heel goed onderscheid maken tussen spel en werkelijkheid, misschien wel beter dan volwassenen. Kleine kinderen spelen bijvoorbeeld graag dat ze grote mensen voeren, maar weten best dat het een doen-alsof is. Als volwassene, zegt Winnicott, moet je niet de fout begaan dat al te letterlijk te nemen, door de lepel echt in je mond te nemen, of te klagen dat er niets opligt. Het kind is dan verontwaardigd, en het spel bedorven. Natuurlijk zijn er kinderen die dingen wel te letterlijk nemen, maar die doen dat dan ook met sprookjes, de bijbel, of andere zaken die ze te horen krijgen. In dat geval is er vaak wat mis in de ontwikkeling van het transitionele vermogen.

Dat de verbeelding in de Potter-boeken transitioneel van aard is, zie je ook daaraan dat je met toveren niet alles kunt oplossen. Er zijn heel duidelijk grenzen aan de wereld en de kracht van de toververbeelding. Iemand die dood is kun je niet met een toverformule tot leven wekken. Na afloop van ieder schooljaar moet Harry gewoon weer terug naar zijn vreselijke familie. En aan het einde van deel 4 dreigt het Kwaad, in de gestalte van de slechte Voldemort, weer de overhand te krijgen. Alle krachten zullen gebundeld moeten worden om hem te bestrijden. Het boek eindigt dan met de volgende overpeinzing van Harry: “Het heeft geen zin om je nu al zorgen te maken... Zoals Hagrid gezegd had: wat komen moest, kwam toch... en dat zou hij dan wel het hoofd bieden als het zover was”.¹² Hoezo magische wensvervulling? Er is hier eerder sprake van een realistische omgang met de wereld. Typisch modern, in die zin dat de nadruk gelegd wordt op de eigen verantwoordelijkheid en keuzes; maar tegelijk worden de grenzen daarvan erkend, en het onbegrijpelijke en ongrijpbare mysterie van het kwaad wordt gelaten wat het is. Ieder kan dat invullen vanuit de eigen levensbeschouwelijke achtergrond. En zo kom ik tot slot bij de christelijke discussie over de Harry Potter-boeken.

¹² *Harry Potter en de vuurbeker*, p.547, geparafraseerd.

Christenen over Harry Potter: goed of slecht nieuws?

De ethicus Frits de Lange stelt dat in de wereld van Zweinstein dezelfde waarden en normen gelden als in de onze.¹³ Goed en kwaad, en hun onderlinge strijd, zijn hoogstens wat scherper aangezet. Hij wijst op overeenkomsten met de christelijke liefde: Harry's moeder beschermde hem met haar eigen lichaam toen Voldemort hen aanviel. Daardoor slaagde Voldemort er niet in ook Harry te doden. De boodschap hiervan luidt: opofferende liefde is sterker dan de dood. De Lange wijst verder op de quasi-religieuze overgave die er nodig is om op perron 9 ¾ te komen. Hij ziet Harry Potter als een moderne Messias, de belichaming van het ideaal van de mensheid. "Hij komt niet als een goddelijke figuur uit de hemel neerdalen, maar neemt als mens van onderop zijn medemensen mee in het zog van zijn moeizaam, maar zelf verworven volmaaktheid".¹⁴ In de strijd met Voldemort tellen niet zozeer Harry's magische krachten, maar zijn dapperheid en trouw. Er wordt, zegt de Lange, een moderne opvatting van identiteitsontwikkeling gepresenteerd. Uit onze keuzes blijkt wie we in werkelijkheid zijn. Het gaat er niet om wat je bent, het gaat erom wie je wordt.

Al zie ik zelf de parallel tussen het leven van Harry Potter en dat van Jezus wat minder duidelijk, ik ben het met Frits de Lange eens dat de Harry Potter-boeken een typisch modern-westerse levensbeschouwelijke toon ademen. Ik zou die willen typeren als humanistisch-christelijk - gesecculariseerd christelijk, zo u wilt. Er wordt niet gesproken over God of goden, maar wel over de bestemming van de mens en het mysterie van het kwaad. De uitkomst van de strijd tussen goed en kwaad staat niet vast, maar we moeten en kunnen de goede strijd wel aangaan. Hierbij hebben we zaken als verstand, moed, eensgezindheid en opofferingsgezindheid hard nodig. Ook de Amerikaanse Connie Neal biedt een christelijke interpretatie van Harry Potter in haar pas verschenen *The gospel according to Harry Potter*,¹⁵ maar deze is minder verlicht en meer evangelicaal van kleur. Dat kan blijkbaar ook.

¹³ Frits de Lange, "Harry Potter als moderne messias", in: Janet van Dijk (red.), *Heilige Harry?*, Utrecht: LDC Samen op Weg-kerken (Toer brochure), 2002, pp.17-23.

¹⁴ De Lange, "Harry Potter als moderne messias", p.21.

¹⁵ Connie Neal, *The Gospel according to Harry Potter: Spirituality in the Stories of the World's most Famous Seeker*, Louisville/London: Westminster John Knox Press, 2002.

Maar niet alle christenen zijn zo positief over de Harry Potter-boeken. De kritiek komt vooral uit de hoek van conservatieve protestantse christenen in de Verenigde Staten,¹⁶ maar ook in Europa.¹⁷ In Nederland heeft bijvoorbeeld de stichting ‘Bijbel en onderwijs’, die de christelijke identiteit van het onderwijs in Nederland wil waarborgen, in een brochure getiteld ‘Herrie om Harry’ gewaarschuwd voor de schadelijke werking van de boeken.¹⁸ Wat houdt de kritiek in? Men wijst op het trivialiseren van de strijd tussen goed en kwaad, en op het feit dat de boeken vertrouwd zouden maken met de wereld van het occulte. Maar men heeft er vooral problemen mee dat het occulte niet serieus genomen wordt. “Rowling maakt geen duidelijk onderscheid tussen haar vormen van magie en echte hekserij (of satanisme, die er wel degelijk zijn). *Daarom is de misleiding van Harry Potter niet zozeer dat er met bovennatuurlijke machten wordt gespeeld, maar veeleer dat wordt ontkend dat er zulke machten zijn*”.¹⁹ En dit is mijns inziens het springende punt: Men ziet de occulte wereld - net als de goddelijke wereld - als werkelijk bestaand. Op de website van de stichting vindt men een ‘Occult zakwoordenboek’ en daarin staat: “De verborgen of occulte dingen bestaan volgens de Bijbel wel echt, maar God heeft die niet aan de mensen bekend gemaakt en verbiedt hen om daarover de geesten te raadplegen”. Daar moet je dus niet mee spelen. Men neemt het spreken over toveren dan ook letterlijk, en waarschuwt ervoor dat kinderen Harry zullen nadoen en op school een leraar zullen vervloeken of zich zullen aanmelden bij de hedendaagse heksenbewegingen. Voor dat letterlijk nemen hoeft je, als je Winnicott mag geloven, niet zo bang te zijn. Maar het is begrijpelijk dat de Harry Potter-boeken vanuit een dergelijke wereldbeeld als gevaarlijk beoordeeld worden. Als het occulte als een werkelijk bestaande wereld gezien wordt, en niet als een wereld van de verbeelding, dan is het uitermate riskant daarmee te spelen. Ook de mensvisie van conservatieve christenen staat trouwens op gespannen voet met de verlichtingsfilosofie in Harry Potter:

¹⁶ Richard Abanes, *Harry Potter en de Bijbel: De dreiging achter de magie*, Vlissingen: Bread of Life, 2002 (vertaling van *Harry Potter and the Bible*, Christian Publications, 2001). Op talloze websites wordt gewaarschuwd tegen de boeken, en krijgen opvoeders tips over hoe om te gaan met het fenomeen.

¹⁷ Ook in de Anglicaanse kerk is veel protest te horen. Verder heeft het Openbaar Ministerie in Rusland in naam van de oosters-orthodoxe kerk in februari 2003 de Harry Potter-boeken veroordeeld.

¹⁸ “Herrie om Harry. Hoe gaan we om met de boeken van de schrijfster Joanne K. Rowling?”, brochure van de Stichting ‘Bijbel en Onderwijs’, Amersfoort, 2001.

¹⁹ “Herrie om Harry”, p.9, cursief HZ.

het is je leven in eigen hand nemen versus voorbestemming, vertrouwen op jezelf versus vertrouwen op God.

Als je de omgang met het occulte bekijkt vanuit het perspectief van de verbeelding, dan krijg je een heel andere beoordeling van Harry Potter. De boeken kun je dan zien als spiegelverhalen om de christelijke traditie te verhelfen en eigen te maken. In een uitgave van de Samen op Weg-kerken met de titel *Heilige Harry?* worden de verschillende christelijke standpunten weergegeven. Anders dan in de brochure van de stichting 'Bijbel en onderwijs' overheerst hier echter het verbeeldingsperspectief.

De conclusie is dat het oordeel over de Harry Potter-boeken afhangt van iemands wereldbeeld en van de functie die men toekent aan de verbeelding in het geloof. En die twee dingen hangen samen. Meer vrijzinnige christenen volgen de visie van Winnicott en van Rowling zelf. Zij zegt: "Mijn betoverde wereld is een wereld van de verbeelding. Ik denk dat het een morele wereld is".²⁰ De evangelicale christenen zitten er een beetje tussenin. In het verlicht evangelicale Britse blad *Christianity Today* wordt bijvoorbeeld gesteld dat toveren net iets is als een verhaal vertellen of een film laten zien, en dat je zo uitstekend het evangelie kunt verkondigen.²¹ Overigens wordt er daarnaast óók gewezen op het gevaar dat de boeken kinderen in contact brengen met de occulte wereld, al is het onbedoeld.²² Wereldbeeld en visie op verbeelding bepalen dus hoe men de Harry Potter-boeken beoordeelt: als goed of als slecht nieuws, als stimulerend en stichtend of als schadelijk en onchristelijk.

Een laatste punt over de christelijke discussie. Het is te begrijpen waarom conservatieve christenen bezwaar hebben tegen Harry Potter. Maar waarom wordt er zoveel minder geprotesteerd tegen *In de ban van de ring* van Tolkien? Daarin wordt ook een magische, occulte wereld, gepresenteerd. Als verklaring is wel gewezen op het feit dat Tolkien zelf een praktiserend christen was en bevriend met de protestants-christelijke

²⁰ Geciteerd in *Heilige Harry*, p.26.

²¹ "Conjuring tricks are an unbeatable way to teach the gospel ... Conjuring is on the same level as telling a story or showing a movie" (*Christianity Today*, December 18 2001).

²² Ook de Britse evangelicaal John Houghton lijkt een middenpositie in te nemen. Hij wijst eerst op de onschadelijke humor in de Harry Potter-boeken, en op de mogelijkheid om via verhalen, mythen en fantasie de bijbelse boodschap over te brengen. Maar uiteindelijk oordeelt hij negatief over de boeken vanwege het neo-paganistische wereldbeeld dat erin wordt gepresenteerd. (John Houghton, *A Closer Look at Harry Potter: Bending and Shaping the Minds of our Children*, Eastbourne: Kingsway Publications, 2001.)

C.S. Lewis, die ook ‘fantasy’ verhalen schreef - de Narnia-verhalen.²³ Een plausibeler verklaring lijkt me dat *In de ban van de ring* veel sprookjesachtiger is, en een wereld presenteert die heel duidelijk los staat van de gewone wereld. De Harry Potter-boeken daarentegen benadrukken juist de aanwezigheid van die andere, verbeeldingswereld middenin in de gewone wereld. Zo wordt de verbeeldingskracht gestimuleerd, niet alleen bij het omgaan met de alledaagse wereld, maar ook bij het omgaan met levensbeschouwelijke en religieuze tradities. Als de persoonlijke verbeelding al te sterk wordt toegepast op de eigen traditie, dan wordt het onderliggende wereldbeeld daarvan aangetast. Dit wordt nog eens versterkt door de humor in Harry Potter: humor is een relativerende kracht die mensen op een ander been kan zetten en gevestigde opvattingen onderuit kan halen.

Conclusie

De Harry Potter-boeken zijn zo populair, in de eerste plaats omdat ze de verbeelding stimuleren. Ze laten ruimte voor persoonlijke, creatieve invulling maar benadrukken tegelijk dat de realiteit grenzen stelt. Subjectiviteit en objectiviteit, binnen en buiten, fantasie en werkelijkheid worden getoond als op paradoxale wijze onlosmakelijk verbonden. Daardoor kan het lezen van de Harry Potter-boeken transitionele ervaringen opleveren: ervaringen van er werkelijk te zijn, in contact met de wereld. Dit soort ervaringen stimuleren de zelfontwikkeling en leiden tot zinbeleving, al zal deze niet voor iedereen de vorm krijgen van kernervaringen, laat staan van expliciet religieuze ervaringen.

Een tweede verklaring voor de populariteit van de Potter-boeken is dat de transitionele omgang met de werkelijkheid gestimuleerd wordt op een wijze die goed past in de moderne westerse cultuur.²⁴ De hedendaagse mens- en wereldbeschouwing zit erin verwoven, inclusief de relativerende humor. Tegelijkertijd kun je er veel kanten mee uit, omdat er vrijelijk geput wordt uit literaire genres en motieven. Verschillende interpretaties naast elkaar zijn mogelijk. Daarom zijn de ruimtes in het kasteel Zweinstein

²³ *Trouw*, 4 januari 2002, p.12.

²⁴ Andrew Blake verklaart de populariteit van Harry Potter grotendeels uit het feit dat in de boeken cultureel-maatschappelijke en politieke problemen van de moderne wereld aan de orde komen: ‘consumer

zo flexibel, veranderen ze rustig van locatie en zijn niet altijd wat ze lijken te zijn. In de ruimte van de verbeelding is veel mogelijk. Heel veel - maar niet alles.

capitalism'; depressiviteit; de dood van God en de teleurstelling in de wetenschap; het falen van het schoolsysteem. (Andrew Blake, *The Irresistible Rise of Harry Potter*, London/New York: Verso, 2002.)

Literatuur

- Abanes, Richard (2002), *Harry Potter en de Bijbel: De dreiging achter de magie*. Vlissingen: Bread of Life (vertaling van *Harry Potter and the Bible*, Christian Publications, 2001).
- Alma, Hans & Zock, Hetty (2000), De religieuze zeggingskracht van de opera *Dialogues des Carmélites*". *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 00/3, 103-114.
- Alma, Hans & Zock, Hetty (2001), The Mercy of Anxiety. A Relational-Psychoanalytic Study of *Dialogues des Carmélites*. *Mental Health, Religion and Culture*, 4(2), 175-192.
- Alma, Hans & Zock, Hetty (2003), De uitwerking van een religieuze opera op een seculier publiek. Een empirisch onderzoek naar *Dialogues des Carmélites*. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 57(1), 49-61.
- Blake, Andrew (2002), *The Irresistible Rise of Harry Potter*. London/New York: Verso.
- Colbert, David (2001), *The Magical Worlds of Harry Potter: A Treasury of Myths, Legends, and Fascinating Facts*. Wrightsville Beach, N.C.: Lumina Press.
- Doniger, Wendy (2000), Can you spot the source? Harry Potter and the prisoner of Azkaban. *London Review of Books*, February 17, 26-27.
- Dijk, Janet van (red.) (2002), *Heilige Harry?* Utrecht: LDC Samen op Weg-kerken (Toer brochure).
- Herrie om Harry. Hoe gaan we om met de boeken van de schrijfster Joanne K. Rowling?* (2001), Brochure van de Stichting 'Bijbel en Onderwijs', Amersfoort.
- Houghton, John (2001), *A Closer Look at Harry Potter: Bending and Shaping the Minds of our Children*. Eastbourne: Kingsway Publications.
- Jongsma-Tieleman, P.E. (1996), *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding: Een godsdienstpsychologische studie*. Kampen: Kok.
- Kronzek, A.Z. & Kronzek, E. (2001), *De wereld van Harry Potter*. Utrecht: Bruna, 2002 (vertaling van *The Sorcerer's Companion: A Guide to the Magical World of Harry Potter* (2001). New York: Broadway Books).
- Lange, Frits de (2002), Harry Potter als moderne messias. In: Janet van Dijk, *Heilige Harry?*, 17-23.
- Lans, J.M. van der (1998), *Kernervaring, esthetische emotie en religieuze betekenisgeving*. Katholieke Universiteit Nijmegen.

Lurie, Alison (1999), Recensie van de drie eerste Harry Potter-boeken. *New York Review of Books*, 20, 6-8.

Neal, Connie (2002), *The Gospel according to Harry Potter: Spirituality in the Stories of the World's most Famous Seeker*. Louisville/London: Westminster John Knox Press.

Rowling, J.K., *Harry Potter en de steen der wijzen*. Amsterdam: De Harmonie/Antwerpen: Standaard (vert. Wiebe Buddingh).

Rowling, J.K., *Harry Potter en de geheime kamer*. Amsterdam: De Harmonie/Antwerpen: Standaard (vert. Wiebe Buddingh).

Rowling, J.K., *Harry Potter en de gevangene van Azkaban*. Amsterdam: De Harmonie/Antwerpen: Standaard (vert. Wiebe Buddingh).

Rowling, J.K., *Harry Potter en de vuurbeker*, Amsterdam. De Harmonie/Antwerpen: Standaard (vert. Wiebe Buddingh).

Zock, Hetty (1998), Religie, relationaliteit en zinbeleving. Geloof als basis voor religie en zelfwording. In: M. van Uden & J. Pieper (red.), *Wat baat religie? Godsdienstpsychologen en godsdienstsociologen over het nut van religie*. Nijmegen: KSGV, 27-45.